

ЗЛАТКО МАТИЋ

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ПРАВОСЛАВНИ БОГОСЛОВСКИ ФАКУЛТЕТ
БЕОГРАД
zmatic@bfspc.bg.ac.rs

DOI: <https://doi.org/10.18485/bogoslovlje.2024.83.1.3>

УДК: 27-285.4:26
323.1(=411.16):27-9"15"

ПРИМЉЕНО: 7.2.2024.
ОДОВРЕНО: 21.2.2024.

ХРИШЋАНИ И ЈЕВРЕЈИ У XVI ВЕКУ: СЛУЧАЈЕВИ ИНТЕРВЕНЦИЈА ЕПИСКОПА СТАРОГ И НОВОГ РИМА

Сажетак: У раду је представљена упоредна богословско-историјска анализа односа хришћана према Јеврејима у турбулентном периоду XVI века примером двојице првојерараха Цркве, папе Павла IV Карафе и цариградског патријарха Митрофана III. Истраживање започиње указивањем на конкретне историјске оквире односа хришћана и Јевреја у XVI веку. На тим основама у раду се излажу кључне карактеристике овог односа на католичком Западу, са фокусом на папу Павла IV Карафу и помоћу концепта гетоизације. Даљи аналитички део истраживања стреми да одговори на питање: на који начин су се православни хришћани односили према Јеврејима? Одговор на питање разлаже се кроз пример интервенције првојерарха Православне Цркве, цариградског патријарха Митрофана III, писмом хришћанима на Криту. Након аналитичког дела истраживања, у раду су представљени синтетички увиди који указују на богословско утемељење и позадину односа хришћана и Јевреја, као и скица савремене екуменске ситуације. У прилогу рада аутор доноси превод импресивног писма цариградског патријарха Митрофана III хришћанима на Криту, које је непознато на нашем простору, а вредно је публикација. Упоредна богословско-историјска анализа односа хришћана према Јеврејима на Западу и на Истоку има за циљ да укаже да различита богословска (онтолошка) перспектива узрокује различито посматрање другог. ► Кључне речи: упоредно богословље, хришћани, Јевреји, цариградски патријарх Митрофан III, папа Павле IV, гетоизација, XVI век, Крит, Други ватикански концил.

УВОД

Односи хришћана и Јевреја били су изузетно сложени и веома променљиви током читаве историје. Прецизна анализа тих релација условљена је познавањем кључних историјских догађаја и њихових теолошких предиспозиција.

У овом истраживању првенствено ћемо покушати да представимо хришћанско-јеврејске односе у турбулентном и нимало екуменском XVI веку. Анализираћемо изузетно позитиван гест једног првојерарха Православне Цркве, цариградског патријарха Митрофана III (1520–1580), забележен 1568. године. Патријархова интервенција у корист Јевреја на Криту, која се огледа у његовом писму, које први пут објављујемо на српском у оквиру овог рада, посебно добија на тежини, узимајући у обзир поменути шири историјски контекст Митрофановог деловања. Да бисмо указали колико је тај корак велики у хришћанском богословском и екуменском смислу, упоредићемо га са одлукама западних хришћанских првојерараха, римских епископа тог истог периода, које су се, такође, директно тицале односа према Јеврејима у Папској држави. Из тог разлога је скицирање историјских претпоставки (на Западу и Истоку) тема првог дела овог рада, за којим ће уследити синтетички део. У њему би требало представити сву историјску, богословску и екуменску вредност једног писма и њему следственог деловања, која сматрамо егземпларним и која треба да користе као блистави пример активности православних хришћана у односу на друге нехришћанске и мањинске верске и националне групе у њиховом окружењу. Тај јеванђељски призив истовремено указује на актуелност теме коју смо изабрали, али и на величину подвига теолошког екуменског дијалога, упркос отежавајућим историјским околностима и наслеђу.

1. ИСТОРИЈСКИ ОКВИРИ

Шеснаести век је један од најтурбулентнијих историјских периода за читав стари континент (довољно је поменути реформацију и католичку реакцију на њу), а особито за јеврејске заједнице на њему. Дешавају се преокрети, који с правом задобијају назив историјских или епохалних, јер су њихове последице опстале до данашњих дана. Ти револуционарни преврати који се тичу хришћанско-јеврејских односа у Европи оличени су у:

1. коначном протеривању Јевреја са Иберијског полуострва и
2. развоју јеврејских гета у већински хришћанским градовима, уз директан благослов Католичке Цркве.

Претеча поменутих промена јесу догађаји с краја XV века, који су, опет, само финални чин вековне политике конфронтације: сефарди бивају избачени из Шпаније (1492),¹ а затим, након краћег примирја под царом Јованом II,

¹ „Nakon osvajanja Granade 1492. donijela su katolička veličanstva Ferdinand i Isabella zakon po kojemu je svatko morao otići iz zemlje tko ne bi prisustvovao propovijedima za obraćenje i krstio se u roku od 4 mjeseci“, Erwin Iserloh, „Židovi u kršćanskom svijetu srednjega vijeka“, in *Velika povijest Crkve*, III/II, prir. Hubert Jedin (Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1993), 676. Аутор претпоставља да се око 50.000 Јевреја спасло крштењем, али да се већина ипак одселила.

и из Португалије (1497). Јеврејима, заправо, католички владари постављају избор, који није био ништа друго до ултиматум: покрштавање или одрицање од свих материјалних добара и напуштање земље. Јевреји који остају у својој вери, који не пристају чак ни на лажно преобраћање ('марани'), крећу ка другим државама Европе и почињу да стварају своје велике комуне у северној и централној Италији (Венеција, Ферара, Анкона), Француској (Бордо), као и врло познате у Амстердаму, Хамбургу, Лондону и у Пољској. Посебно је карактеристичан, а за наше истраживање врло битан, смер избеглиштва према средоземној обали и прелазак у царство у коме није било тако интензивних верских притисака, на територију Отоманске империје или у њену непосредну близину. Пре него што будемо говорили о томе, о Јеврејима у сусрету са православним хришћанима, размотрићемо други поменути историјски преокрет који се тиче појаве и развоја процеса гетоизације јеврејских заједница. Сагледаћемо, дакле, најпре однос Католичке Цркве према Јеврејима у XVI веку.

1.1. ЈЕВРЕЈИ И ЗАПАДНИ ХРИШЋАНИ – ГЕТОИЗАЦИЈА

Анализа другог епохалног заокрета, формирања посебних физички ограничених градских квартова у коме би живели искључиво Јевреји, подразумева озбиљно узимање у обзир и разматрање званичних ставова Католичке Цркве XVI века на ту тему. Иако сâм термин гето има везе са Јеврејима издвојеним на периферији Венеције у, тада именовани, 'Нови гето' (Нову ливницу, формирану 1516. године²), ипак се најдубља примена те речи и реалности која се њоме описује директно повезује са папом Павлом IV Карафом.³ Шта то чини поменутог папу, познатог борца против реформације, кључном личношћу за комплетну историју Јевреја у Европи, све до модерних времена?

Папа Павле IV је у Риму, у цркви Светог Марка, 14. јула 1555. године, дакле већ месец и по дана након избора за папу, објавио булу *Cum nimis absurdum*,

² Сама реч потиче од италијанског глагола који значи лити, излити, изливати (у калуп). Први гето је, наиме, био на острву близу Венеције, на којем је била смештена ливница. Уп. Хелмут Кенигсбергер, *Цери Боулер и Џорџ Моуз, Европа у шеснаестом веку* (Београд: CLIO, 2002), 146.

³ Ђампијетро Карафа (Giampietro Saraffa, 1476–1559) изабран је за папу 23. маја 1555. године. Ради се о врло строгом и ауторитарном папи, „најнепоустљивијем папи католичке реформације“, који је имао утицај на свог претходника Павла III, са којим је повезано оснивање римске инквизиције, управо под директним притиском тадашњег кардинала Карафе. Павле IV је био аскета, који је чврсто веровао у моћ папе, антиконцилски расположен, строго против реформи у Цркви и свих наговештаја јереси. Сматрао је да сваки верник има право да суди јеретику. Уздао се у „гвоздену руку“, која „долази из центра цркве“, спреман на крсташки поход против свих непријатеља Цркве и нимало није био склон компромису. Посебно је битно да је он први папа који је објавио *Index librorum prohibitorum*. Отуд не изненађује његова подршка спаљивању Талмуда. Уп. Кенигсбергер, Боулер и Моуз, *Европа у шеснаестом веку*, 146, 239–240. Уп. такође, Самуил Г. Лозинский, *История ийасйва* (Смоленск: Русич, 2004), 305–343.

којом намеће строга верска и економска ограничења Јеврејима на територијама Папске државе.⁴ Булом се, заправо, екстремно практично примењују одредбе 67–70. Четвртог латеранског концила (1215), које су се директно тичале Јевреја, а које носе елементе верски условљеног антисемитизма, у чијој је позадини приговор због распећа Сина Божјег.⁵ У папском документу из XVI века први пут се у форми законског акта одређују прецизна правила о животу Јевреја у Папској држави. У првој одредби буле, одмах након чуђења и свођења на апсурдност жеље Јевреја да буду равноправни са хришћанима или чак „да доминирају над њима, уместо да им служе, како иначе морају“,⁶ папа одређује:

„Сви Јевреји морају да живе у једној јединственој зони, или, ако то није могуће, у две, три или колико их је потребно, али тако да те зоне буду међусобно спојене, а од хришћанских домова одвојене. Те четврти, које ћемо Ми утврдити у Граду, а Наши Магистрати у другим местима, нека имају само један улаз и, следствено, само један излаз“.

Подразумева се да је поменути улаз у гето строго надгледан, као и да је све то убрзо повезано са 'полицијским часом': залазак сунца био је моменат од када Јевреји нису смели да напуштају гето. За овим одредбама следи читав попис законских параграфа у којима су набројане све забране и ограничења

⁴ Изворни текст на латинском језику видети у: *Magnum Bullarium Romanum*, Vol. I, ed. Cherubini Laerzio (Lugduni: Curator quidam percallidus tabulas ex CVS Bibl exquavit, 1692), 810–812.

⁵ То се посебно потврђује наредбом да се Јевреји различито облаче, забраном да заузимају јавну службу, да се украшавају, играју, певају или се радују током пасхалних хришћанских дана (Велика седмица), што је наведено у поменутиим декретима Латеранског сабора из 1215. године. Уп. „Quarto Concilio Lateranense,“ accessed October 20, 2023, <https://www.totustuustools.net/concili/lateran4.htm>.

⁶ Прилажемо и потпуни превод читавог почетног параграфа, јер га сматрамо одређујућим за читав документ: „Будући да је потпуно апсурдно и неприкладно да Јевреји, осуђени због сопствене кривице на вечно ропство, са изговором да су заштићени хришћанском љубављу и да је њихов суживот толерисан међу хришћанима, исказују такву неблагодарност према њима [хришћанима], да узвраћају увредом за примљено милосрђе и да претендују на то да доминирају над њима, уместо да им служе, како иначе морају; Ми, сазнавши да је у нашем Alma Urbe [Граду Хранитељу] у Риму и у другим градовима, местима и земљама потчињеним светој Римској Цркви, безобразлук ових Јевреја достигао ту тачку да потражују не само да живе међу хришћанима, већ и у близина цркава, а да се не разликују према одећи; да, чак, изнајмљују куће на главним улицама и трговима, купују и поседују зграде, запошљавају дадиље, домаћице и другу хришћанску послугу и чине друге злочине срамоте и презира хришћанског имена; сматрајући да Римска Црква толерише те Јевреје као сведоке истине хришћанске вере, како би они на крају признали сопствене грешке, потакнути побожношћу и добродушношћу Апостолске столице и учинили сваки напор да би достигли у истинску светлост католичке вере, те на тај начин признали да су били робови због свог истрајавања у греху, док су хришћани ослобођени благодарећи Исусу Христу, Богу и Господу Нашем, па да схвате да је неправедно да син слободне жене служи сину жене слушкиње, [Ми] желећи да уз Божју помоћ нађемо лек за све ово, одлучујемо путем ове вечно важеће конституције да у сваком будућем времену, како у Граду [Риму], тако и у сваком граду који је под влашћу Римске Цркве“. Затим следе рестриктивне мере, које наводимо у главном тексту.

која се тичу живота и рада Јевреја у Риму и остатку Папске државе. Особито су уређене евентуалне, иако минималне, могућности доласка у додир Јевреја са својим суграђанима хришћанима. Јевреји, заправо, морају бити економски подређени у односу на хришћане, вршећи само одређене занатске услуге. Посебно је важно да сви носе јасно обележје припадништва, део одеће јарке боје (најчешће жути шешир или жуту мараму) и да схвате да су, у односу на хришћане, грађани другог реда. Конкретан попис регула изгледа овако:

- Било где да живе, Јеврејима је допуштено да имају само једну синагогу, на уобичајеном месту. Не само да им се забрањује зидање нових, него су и дужни да униште све остале синагоге, осим оне једне градске, што скромнијег и неупадљивог изгледа, која им је дозвољена. Забрањено им је поседовање непокретних добара, а она која тренутно поседују морају продати хришћанима у најскоријим роковима (према одредбама сваке локалне градске управе).
- Да би Јевреји били свуда препознатљиви као такви [као Јевреји] и да се не би могли прикрити, под обавезом су принуђени да „људи [мушкарци] носе јасно видљиву капу, а жене неки други видљиви знак лаког распознавања, оба светле сиве/жуте боје (glaucum, сјајан)“.⁷ Увек морају да носе капу или други знак, чак и ако тренутно имају неку од привилегија или посебних повластица добијених од било којих великодостојника Цркве (од „коморника [камерленга] Цркве, клирика Апостолске коморе, председника или легата Апостолске столице“).
- Јевреји не смеју да држе хришћане као послугу или дојиље.
- Недељом и хришћанским празничним данима Јевреји не смеју јавно радити, нити терати друге да раде.
- Јевреји ни на који начин не смеју тлачити хришћане, „нити склапати лажне или фиктивне уговоре са њима“.
- Не смеју се усудити да се „забављају, обедују или разговарају са хришћанима“.
- Све рачуне који се тичу пословања са хришћанима Јевреји морају имати на латинском писму и на народном италијанском језику. У супротном, поменуте књиге и рачуни неће имати никакву правну вредност против хришћана.
- Јевреји се могу посветити искључиво трговини половном одећом ('strazzeria'), а не житом, пшеницом или другим јестивим намирницама.
- Јевреји лекари не смеју да лече хришћане, чак и ако их ови позову.

⁷ Занимљиво је да је ову одредбу Четврти латеранум успео да повеже са Бр 15, 37–41 (уп. Пнз 22, 12), где се говори о специфичном облачењу Јевреја („ресе на крајевима“ одеће и плава „врвца“ над ресама).

- Јевреје сиромашни хришћани не смеју називати „господом“.
- Јевреји морају да поштују хришћанима наклоњене важеће законе у свим градовима и местима у којима привремено бораве.

На крају читамо законску претњу санкцијама према природи учињених прекршаја, који се називају „злочинима“: „Ако Јевреји на било који начин прекрше оно што смо Ми и Наш викар горе утврдили за град Рим, и за друга места наведена од других наших намесника, нека буду кажњени од самих судија према природи злочина и, по вољи Нашој и вољи ових наших намесника, такође као побуњеници, и кривци за злочин увреде Величанства, пошто су изневерили поверење целог хришћанског народа“.

Све ове одлуке, које превазилазе дотадашње „предрасуде и ресантимане, којима су били изложени Жидови“,⁸ подржали су и строго их се придржавали и потоњи римски епископи XVI века. Тако Пије V и Климент VIII документима из 1569. и 1593. смањују чак број гета, лимитирајући их на Рим, Анкону и Авињон, снажно предлажући своју праксу и другим европским владарима. Престоница католичког света је својим куријалним одлукама наметала својеврсни модел понашања, егземпларни етос који треба да следе сви владари који поштују папу као свог духовног поглавара. Зато и не чуди то да су наведене одредбе о Јеврејима остале на снази у Италији све до 1882, чак дванаест година након нестанка Папске државе. Овај приступ, ипак, наишао је на реакцију. Када је Павле IV оштро казнио Јевреје у Анкони 1555. године (неке протерао из Папске државе, неке изгнао на Малту, а неке погубио), реаговао је султан Сулејман Величанствени (1520–1566), бедући да су неки ухапшени марани били турски држављани. Симптоматично је да султан у писму држи папи предавање о љубави и милосрђу као суштини хришћанства, али и о верској трпељивости. Након тога, прети му контрамерама према хришћанима у свом царству уколико папа одмах не ослободи турске држављане Јевреје и маране из затвора. „Јавно понижен и исмејан“, папа ослобађа поменуते људе.⁹

Након овог, за потребе нашег рада, сматрамо, довољно детаљног описа односа западних (примарно католичких)¹⁰ хришћана према Јеврејима у конкретној историјској епохи, постављамо следеће истраживачко питање: шта се у истим хронолошким оквирима зна о положају Јевреја у местима где већински живе православни хришћани и какав је био однос православаца према њима?

⁸ Израз професора из Минстера: Iserloh, „Židovi u kršćanskom svijetu srednjega vijeka“, 671.

⁹ Лозинский, *История иудаизма*, 318–319.

¹⁰ Оптужбе против Јевреја износио је и Лутер, очекујући њихово преобраћење као месијански знак велике важности. Подржавао је њихово кажњавање и залагао се за забрану јудаизма, чиме је поништио наде Јевреја у XVI веку да је реформација тај кључни корак за долазак (њиховог) Месије. „Обе стране, и Лутер и Јевреји, разочарали су се у улоге које су приписале једна другој као услов за наступање новог доба“. Уп. Кенигсбергер, Боулер и Моуз, Европа у шеснаестом веку, 145.

1.2. ЈЕВРЕЈИ И ПРАВОСЛАВНИ ХРИШЋАНИ У XVI ВЕКУ

Током века који је уследио након пада Константинопоља, Отоманска империја проширила се, преко целог Балкана, добрим делом и на угарске територије, све до самог Беча. Изван турске власти, ипак, остала су важна средоземна острва, као што је Крит. Њега су, као и Кипар, држали Млечани, као своје *Regno de Candia*, као бедем своје моћи у дијаспори, још од времена Четвртог крсташког рата, па до 1669, када га освајају Турци.

На тај начин је Венеција, која је почетком XVI века била на врхунцу своје моћи, постала једини такмац Османлијама у источном Средоземљу. Млетачка република све време своје управе улаже много средстава (неупоредиво више од прихода који су стизали у Венецију) за очување свог стратешки битног поседа, а особито у периоду који анализирамо, да би ојачала утврђење главног града, Ираклиона (Кандије). Тиме започиње промена колонијалног система, коју је пратила и умерена релаксација верских односа. Дубља промена односа католичке власти и православног народа није се могла десити све док са острва нису протерани језуити (тек на самом крају XVI века). Од тада тек почиње својеврсна културна фузија, али је, политички гледано, било већ прекасно.¹¹

За интересе нашег истраживања испитаћемо како су се у поменутиим околностима живота под окупацијом снашли православни хришћани. Интересује нас, као што смо напоменули, какав је њихов однос према нехришћанима, преваходно Јеврејима. Знајући да је црквена политика Венеције, града првог гета, пратила папска упутства и наметала их свим својим поседима, може се претпоставити негативан тип односа католичког живља према Јеврејима на Криту. Да ли су православни поданици саображавали свој однос према Јеврејима са католичким владарима острва?

Узимајући у обзир један акт цариградског патријарха Митрофана из 1568. године,¹² можемо закључити да су се неки критски Грци, нажалост, нашли на истој страни са Млечанима, када је у питању држање према Јеврејима. О томе директно сведочи почетак акта, у коме патријарх говори да су му Јевреји са острва Крита пријавили, „уз многе сузе јадајући се“, да их хришћани „неправедно и уз клевете“ предају локалним властима, да их потпуно неправедно узнемиравају и оптужују за бесмислице и наносе штету. Неки хришћани пак лично и физичком силом дрско атакују на њих, „на сваки начин трудећи се да

¹¹ Битон говори о Криту као хибриду, чак чудовишту, који је највише постигао у фузији грчког истока и латинског запада, али је и тај покушај, као и многи ранији, био „осуђен на изумирање“. Уп. Roderik Biton, *Grci: celokupna istorija* (Beograd: Laguna, 2023), 373.

¹² Уп. препис грчког оригинала у: Κανονικά διατάξεις: Επιστολαί, λύσεις, θεσπίσματα των αγιωτάτων πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως, από Γρηγορίου του Θεολόγου μέχρι Διονυσίου του από Αδριανουπόλεως, εл. Μανουήλ Ι. Γεδεών (Εν Κωνσταντινουπόλει: Εκ του Πατριαρχικού Τυπογραφείου, 1888–1889), 70–71. Препис грчког оригинала овог акта и његов превод на српски доносимо у додатку овог чланка.

им причине зло ван сваке памети, мислећи да од свега тога имају награду код Бога“. Овај стил сáмог увода у писмо већ показује да цариградски патријарх приступа ’јеврејском питању’ потпуно другачије од римског папе. Митрофан осуђује дејства православних хришћана против Јевреја самим тим што их и сáм назива дрским и сулудим. Одлучно додаје да је узалудна свака нада поменутих насилника хришћана да ће због таквог држања добити било какву награду од Бога. Позивајући се на своју службу, „просуђујући у Духу Светом“, патријарх оптужује све своје поданике да су неправедни, необуздани и дрски, а њихова дела сматра потпуно неоправданим. Стога анатемише све оне који „руке дижу на Јевреје“, пресуђујући да они буду „одлучени од Бога Сведржитеља и проклети, неопроштени“, па чак „и после смрти неразрешени“.

Ову своју оштру казну патријарх објашњава елементарним принципом: ма против кога учињена, неправда је неправда. Неправедни мора одговарати за своје злодело и не може му оправдање бити то што је „неправду починио иноверноме, а не правоверноме (благочестивоме)“. Ту нема разлике. Потврду свог става Митрофан налази у Јеванђељу. Изгледа да цитира Лк 3, 14 и поуку Јована Крститеља: „Никога да не злостављате, нити кога да опадате“. Иако су ово речи Претечине, патријарх их ставља у уста Христова, било због цитирања по сећању, било због општег става да нам у Јеванђељима заиста сáм Господ говори. У сваком случају, нема никаквог оправдања „правовернима да наносе неправду неистомишљеницима“. Цариградски првојерарх закључује на крају да његово писмо има педагошки карактер („желимо да се ово исправи“) и тражи да на целом острву „буде слободно и без задршке прочитано и објављено“.

2. СИНТЕТИЧКИ УВИДИ

У оквиру одељка нашег истраживања чији је циљ да пружи систематичан богословски исход претходних аналитичких захвата, покушаћемо најпре да сместимо раније поменуте догађаје у њихов строги историјски контекст. Предисторија папине реакције сажета је у старој западној богословској теорији о *servitus judaeorum*.¹³ Према њој, Јевреји, персонификовани у старијем Исаковом сину, Исаву, губе своје првенство и почињу да служе хришћанима, који су пак оличени у његовом млађем брату Јакову (уп. Пост 25, посебно 25, 23: „[...] старији ће служити млађем“).¹⁴ Блажени Августин у свом делу *О држави*

¹³ Код Тертулијана, Јустина и особито Августина.

¹⁴ Вулгата користи „et maior minori serviet“. Савремена италијанска *La Bibbia di Gerusalemme* преводи као „e il maggiore servirà il più piccolo“, „старији ће служити млађем“. Тај израз налазимо и у преводу са старојеврејског проф. др Драгана Милина, Свето Писмо Старог Завета (Београд: Библијско друштво Србије, 2020), за разлику од Даничићевог: „већи ће служити мањем“.

Божјој, али и на другим местима,¹⁵ објашњава симболизам Исакових близанаца управо на тај начин.¹⁶ Подсећамо да и папска була коју анализирамо почиње симптоматичним речима, које се базирају на вечном јудејском робовању: „Будући да је потпуно апсурдно и неприкладно да Јевреји, осуђени због сопствене кривице на вечно ропство [...] претендују на то да доминирају над хришћанима, уместо да им служе, како иначе морају [...]“. До повратка Месије, дакле, Јевреји Писмом сведоче о истинитости старозаветних пророчанстава, а собом (као грешни корпус у вечном ропству) подсећају на смрт Месије на Крсту и на све последице тог злочиначког дела, чиме се поистовећују са колективним антихристом и његовим злоделом.

Рестриктивна политика папске буле из 1555. и формирање гета имали су у позадини јасан циљ: конверзију Јевреја. У самом прологу тог документа сазнајемо да „Римска Црква толерише Јевреје као сведоке истине хришћанске вере, како би они на крају признали сопствене грешке, потакнути побожношћу и добродушношћу Апостолске столице и учинили сваки напор да би достигли у истинску светлост католичке вере“. Тиме би они признали да су били робови због свог истрајавања у греху и спознали да су хришћани ослобођени благодарећи Исусу Христу, Богу и Господу. Осим тога, постоји могућност да се гето у очима људи тога времена лако могао разумети као *via media* између макар две, али обе лоше, опције. Прво решење проблема, које би било по угледу на Шпанију, протеривање Јевреја из Црквене државе, дакле, свакако је било на столу. Насилно покрштавање је свагда присутан изазов, коме би, засигурно, друга група фундаменталиста прибегла. Између те две опције, налази се гетоизација: Јевреји остају у Папској држави, али док се не преобрате, живе ван хришћанског духовног простора. Јесу у држави, нису протерани, али нису уистину грађани, јер се морају држати подаље од реалног градског живота и суживота са хришћанима. Да ли се тиме одговорило жељама маса и народној побожности, којој је римокатолицизам скоро увек удовољавао, тема је за посебно истраживање. Морамо, ипак, признати: једном уведена у праксу, гетоизација се лако могла отети контроли. Улазак у гето, али у једном смеру, без могућности изласка, постала је демонски мрачна реалност XX века. Сепарација и сегрегација доживела је у рукама нациста и фашиста свој екстремни облик.

¹⁵ Augustin, *Epistolae* 196, 3, 13: „Написано 'старији ће служити млађем' испуњава се у томе што ће јеврејски народ, иако раније рођен, служити хришћанском народу, који се касније родио. Ето како смо ми Израил и хвалимо се божанским усвојењем, а не људским сродством“. Исто, *Sermones de script* 5, 4: „Старији народ је одбачен, млађи је преузео првенство“, или 5, 5: „Обратите пажњу на тајну. Јудејин је слуга хришћанину“. Августин објашњава да се прича о Јакову и Исаву првенствено односи на будућност, на Јевреје и хришћане, а не на Исакову децу, јер Стари Завет говори о врло богатом и успешном Исаву, који не служи брату, него кога се Јаков боји и седам пута му се клања до земље (уп. Пост 32–33; 36, 6–7).

¹⁶ Уп. Исто, *De civitate Dei* XVI 35.

Узимајући у обзир историјске последице, посебно постаје битан приступ источних хришћана истом питању односа према Јеврејима у истом времену, запаљивом XVI веку. Видели смо да римски епископ полази од грехопада Јевреја и неопходне казне над њима. У очима патријарха цариградског ствар је другачије постављена. Агресиван однос православаца према Јеврејима за њега је најпре и суштински неправда (ἀδικία). Јевреји су, за цариградског патријарха и источну хришћанску теологију, људске личности. Почетни моме-нат је егзистенцијалан (сагледавамо их као иконе Творчеве), онтолошки, а не етички (западна визија грешних људи, који морају да пруже сатисфакцију због свог греха).¹⁷ У центру посматрања је конкретни живи човек, а не његов грех. Православни патријарх разуме новозаветну препоруку да „никога не треба злостављати“, подвлачећи прву реч – никога, јер полази од теологије божанског и есхатолошког достојанства сваке личности. Човеку се не сме наносити неправда, без обзира на његов морални статус, грешност. Митрофанове речи, „не правећи разлику ни у чему“, управо то значе – довољно је да је пред вама човек: расне, верске, моралне или друге природне категорије не смеју бити изговор за насиље и неправедно поступање православних хришћана према другима. Речи о вечној казни не помињу се у контексту јеврејског народа, него у односу на хришћанске насилнике и клеветнике. Ове друге очекује есхатолошка осуда. Они ће остати вечно 'неопрштени', строго их упозорава њихов првојерарх, јер су желели да пониште оне које је Бог увео у биће.

3. ЈЕВРЕЈИ И ХРИШЋАНИ: КРАТАК ЕКУМЕНСКИ ОСВРТ НА ДАНАШЊЕ СТАЊЕ

Римокатоличка Црква је на Другом ватиканском концилу направила епохални заокрет када је у питању њен однос према Јеврејима. У концилском документу Декларацији о односу Цркве према нехришћанским религијама (*Nostra Aetate*), донетом 28. октобра 1965,¹⁸ у изразитом екуменском духу и настројењу, посебан параграф (NAe, 4) посвећен је јудејској вероисповести. Након што подсећају да су сви хришћани Авраамови синови *secundum fidem*, саборски оци повезују Цркву Христову са изласком Јевреја из Египта. Посебно пак наглашавају црквено примање Старог Завета баш од оног народа са којим је

¹⁷ Уп. Златко Матић, „Савремена упоредна (православно-римокатоличка) сотириологија: проблеми и перспективе“, in Место сотириологије у савременом систематском богословљу, уп. Златко Матић, Раде Кисић и Александар Ђаковац (Београд: Православни богословски факултет Универзитета у Београду, Институт за систематско богословље, 2022), 157–170.

¹⁸ Латински изворник овог документа налази се на званичном сајту Римокатоличке Цркве. Уп. „*Declaratio De Ecclesiae habitudine ad religiones non-christianas – Nostra Aetate*“, https://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_lt.html, приступљено 28. октобра 2023. Уп. такође и енглески превод: *The Documents of Vatican II*, ed. Walter M. Abbot SJ and Joseph Gallagher (New York: Herder and Herder, 1966), 660–669.

Бог склопио тај исти Стари савез. Упркос јеврејском одбацивању Христа, они су Богу мили, и зато се Творац „неће раскајати за своје дарове и призвање“ (уп. Рим 11, 28–29). Поводом вечне осуде Јевреја због убиства Христа на Крсту сабор чини велики *salto*. Христос је слободно и неизмерном љубављу пострадао због греха свих људи и ради спасења свих људи. Будући да за страдање Месије нису одговорни ни сви Јудеји оног времена, нити данашњи Јевреји („*nec omnibus indistincte Iudaeis tunc viventibus, nec Iudaeis hodiernis*“), стари израиљски народ не треба приказивати, „ни као од Бога одбаченим, ни као проклетим (*neque reprobatum [...] neque maledictum*)“. Особито не треба те погрешне закључке повезивати са Светим Писмом.

За великим концилским заокретом, следи и *salto mortale*: „Зато Црква, која осуђује све прогоне против било којих људи, [...] жали због мржње, прогона, пројава антисемитизма (*antisemitismi manifestationes*), који су погодили Јудеје у било које време и од било кога“. Под ово концилско *mea culpa*, свакако потпадају и догађаји из XVI века које смо обрадили у овој студији.

С обзиром на поменуте концилске претпоставке, савремена католичка теологија одлично је елаборирала разлику између сукоба који потичу из догословских тумачења јудаизма и расистичког антисемитизма, чија је подлога лажна биолошка етницистичка матрица коју је подржао националсоцијализам прошлог века.¹⁹ Конкретни гестови римских папа потврђују ту теоријску подлогу: тројица последњих римских епископа, Јован Павле II, Бенедикт XVI и Франциско, одлучно се оглашавају против антисемитизма²⁰ и траже опрштај за сва злодела хришћана учињена Јеврејима.

ЗАКЉУЧАК

Однос западних и источних хришћана према Јеврејима у XVI веку, који смо анализирали у овом раду, битно је условљен историјским контекстом. Деловање папе Павла IV у потпуности је реакција на реформацију и изразито је осетљиво на све врсте јереси, а посебно на ону која је у његовим очима од прапочетака Цркве претила њеном јединству – јудаизам. На исти начин је поступао и као владар Папске државе. Њеном јединству су социјално, економски, политички и верски претили Јевреји. Коцкице су се сложиле: старе

¹⁹ Уп. Walter Kasper, *Ebrei e cristiani. L'unico popolo di Dio* (Brescia: Queriniana, 2023), 67–95.

²⁰ Подсећамо да је папа Војтила први пут у историји званично посетио једну синагогу, и то римску, назвавши тада Јевреје љубљеном и „старијом браћом“. Било је то 13. априла 1986, седам година након његове посете Аушвицу. Након тога Света столица признаје државу Израел и успоставља са њом дипломатске односе. Уп. “Incontro con la comunità Ebraica nella Sinagoga della città di Roma – Discorso di Giovanni Paolo II”, https://www.vatican.va/content/john-paul-ii/it/speeches/1986/april/documents/hf_jp-ii_spe_19860413_sinagoga-roma.html, приступљено 23. октобра 2023.

„антихристе и лихваре“ требало је осујетити на свим пољима њихове делатности. Први корак је контрола гетоизирањем, а остали крећу из визије да је Јеврејин крив зато што постоји, „зато што је учинио нечувено злодело да се роди“.²¹

Православна визија комплексног питања хришћанско-јеврејског односа другачије изгледа. Препорука патријарха цариградског Митрофана III остаје на предањским православним светоотачким претпоставкама односа конкретних личности које су призване на сусрет и комуникацију у одређеном тренутку и на одређеном простору, без обзира на њихове расне, националне, верске, језичке, класне или полне разлике. Избегавајући шаблонизоване идеолошке предлоге, одбацујући принцип наследне кривице, превазилазећи колективну виктимизацију и осуђујући злураду народну квазипобожност, патријарх Митрофан благосиља очување односа и хришћанско љубавно сведочење као једини *modus operandi* православља као Цркве Христове.²² На тај начин, овај православни јерарх постаје претеча међурелигијског дијалога и православни екумениста по преимућству.

Такав приступ, који од Другог Ватиканума постаје све ближи и католичким хришћанима, извор је међуверског дијалога, али је и једина брана потенцијалном богословском антијудаизму, који би био погубан и по само хришћанство. Њиме би се пресекла веза са јудејским коренима хришћанства и прекинула онтолошка релација Новозаветне Цркве са Старозаветном, оном у којој се и Христос родио. Стари Завет јесте сенка, али је сенка Истине, а тиме и учесник у догађају рађања Сунца Истине, Господа Исуса.

Упркос свему што се дешава(ло) у историји, хришћани и Јевреји остају заједничари корена и сокова једне маслине, знајући да је Бог „створио од једне крви сваки народ човечанства да станује по свему лицу земаљскоме“ (Дап 17, 26). Јаков и Исав јесу и остају браћа, који ће се у Месији Спаситељу сјединити. Њих двојица, али и пророци са апостолима, Јудејци са хришћанима, чекају Дан у коме ће „сви народи једногласно призивати Господа“ (Уп. Нае, 4).

„И тако ће се спасти сав Израиљ, као што је написано: Доћи ће од Сиона Избавитељ и одвратиће безбожност од Јакова“ (Рим 11, 26).

²¹ Василије Каљакманис, Богословски токови у време турске владавине, прев. Марина Вељковић (Крагујевац: Каленић, 2019), 198.

²² Да је ово постојан став православног етоса, потврђују речи Светог Козме Етолског (XVIII век), неправедно оптуживаног за антисемитизам, који каже: „Због тога, браћо моја, ви који сте учинили неправду било хришћанима, било Турцима, било Јеврејима или Францима, треба да исправите учињену неправду јер је то проклето и нећете видети никакав напредак“, Каљакманис, Богословски токови у време турске владавине, 206.

ΔΟΔΑΤΑΚ

Оригинал и превод писма патријарха цариградског Митрофана из 1568.
године

ΜΗΤΡΟΦΑΝΟΥΣ ΤΟΥ ΑΠΟ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΕΝ ΚΡΗΤΗ ΙΟΥΔΑΙΟΥΣ ΑΔΙΚΙΑΣ.

Μητροφάνης ἐλέφ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης καὶ
Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης.

Ἐπειδὴ οἱ ἐν πάσῃ τῇ νήσῳ Κρήτῃ εὐρισκόμενοι ἔβραιοι ἀνέφερον τῇ ἡμῶν μετριότητι καὶ κατεβόησαν μετὰ δακρῶν πολλῶν ὅτι τινὲς τῶν ἐκείσε χριστιανῶν, ποτὲ μὲν ἀδίκως καὶ συκοφαντικῶς παραδιδούσιν αὐτοὺς εἰς τοὺς ἐνδοξοτάτους ἄρχοντας καὶ αὐθέντας τῆς νήσου ταύτης· καὶ διαβολαῖς ἀδίκους καὶ παραλόγοις ζημιούσι, καὶ ἐνοχλοῦσιν αὐτοῖς· ποτὲ δὲ δι' ἑαυτῶν ἐπιτίθενται τούτοις ὀρμῇ ἀτάκτῳ καὶ αὐθαδεῖας μεστῇ, καὶ πᾶσι τρόποις κακοποιεῖν αὐτοὺς παραλόγως σπουδάζουσι, μισθὸν ἔχειν παρὰ τῷ πάντων Θεῷ ἐκ τούτων νομίζοντες· τούτου χάριν ἡ μετριότης ἡμῶν γράφουσα ἀποφαίνεται ἐν ἀγίῳ Πνεύματι ἵνα, ὅσοι τῶν χριστιανῶν τὰ τοιαῦτα ποιοῦσι, καὶ συκοφαντίας ἀδίκους ρίπτουσι κατ' αὐτῶν, ἐπὶ ζημίᾳ καὶ ἀπωλείᾳ αὐτῶν ἀδίκῳ καὶ παραλόγῳ, ὅσοι τε μὴ ἀρκούμενοι τῇ κρίσει τῶν ἐνδοξοτάτων αὐθεντῶν, ἐν τῇ ἐνδίκῳ θεωρίᾳ αὐτῶν, ὀρμῶσιν αὐθαδῶς καὶ ἀνυποστόλως, καὶ χεῖρας αἴρουσι κατ' αὐτῶν, οἱ τοιοῦτοι ὑπάρχουσιν ἀφωρισμένοι ἀπὸ Θεοῦ Παντοκράτορος καὶ κατηραμένοι, καὶ ἀσυγχώρητοι καὶ μετὰ θάνατον ἄλαιοι· ἡ γὰρ ἀδικία, καὶ συκοφαντία, καθ' οὗ ἂνπραχθεῖη καὶ τελεσθεῖη ἀδικία ἐστὶ· καὶ οὐκ ἔστι ποτὲ τὸν ἀδικοῦντα εἶναι ἀνεύθυνον ἐκ τοῦ προφασίζεσθαι, ὅτι ἑτερόδοξον ἠδίκησε, καὶ οὐκ εὐσεβῆ, ἐπεὶ καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς, ἐν Εὐαγγελίοις, μηδένα φησὶ διασεισῆτε, μηδὲ συκοφαντήσητε, μὴ διαχωρίζων πάντως, μηδὲ χῶραν διδοὺς τοῖς εὐσεβέσιν ἀδικεῖν τοὺς ἀλλοτριόφρονας. Οὕτως οὖν γράφοντες, διορθώσεως τυχεῖν τὰ τοιαῦτα βουλόμεθα· ἐφ' ᾧ καὶ τὸ παρὸν ἀπελύσαμεν γράμμα· ὅπερ ἐν πάσῃ τῇ νήσῳ παρρησίᾳ ἀναγνωσθήτω, καὶ δηλωθήτω.

Ἐν ἔτει ‚ζος‘.

Превод:²³

МИТРОФАН

МИЛОШЋУ БОЖЈОМ АРХИЕПИСКОП КОНСТАНТИНОПОЉА, НОВОГ РИМА И
ЕКУМЕНСКИ ПАТРИЈАРХ

О НЕПРАВДИ ПРЕМА ЈЕВРЕЈИМА НА КРИТУ

Пошто су Јевреји, настањени по целом острву Криту, пријавили нашој Смерности, уз многе се сузе јадајући, да их неки тамошњи хришћани, било неправедно и уз клевете предају часним кнезовима и владарима овог острва, те да им неправедним и бесмисленим опадањима наносе штету и узнемиравају их; било да их сами нападају опаком силом и пуном дрскости, на сваки начин трудећи се да им причине зло ван сваке памети, мислећи да од свега тога имају награду код Бога; овога свега ради, наша Смерност упућује писмо, просуђујући у Духу Светом, да, они хришћани који тако чине, наиме неправедно клевету Јевреје, на њихову штету и губитак, неоправдано и ван сваке памети, као и они који се не задовољавају судским пресудама часних владара, физички бивајући присутни на суђењу, наваљују на њих дрско и незауздано, руке дижући на Јевреје, такви нека буду одлучени од Бога Сведржитеља и проклети, неопроштени и после смрти неразрешени. Јер неправда и клевета, против кога год била учињена и извршена, неправда је. А за онога ко врши неправду, никада не важи да не сноси одговорност, изговарајући се да је неправду починио иноверноме, а не правоверноме (благочестивоме). Наиме, и Господ наш Исус Христос у Јеванђељима каже да никога не злостављате, нити кога да опадате [уп. Лк 3, 14], не правећи разлику ни у чему, нити да дајете простора правовернима да наносе неправду неистомишљеницима. Овако, наиме, пишући, желимо да се ово исправи, чега ради смо и упутили ово писмо које по целом острву нека буде слободно и без задршке прочитано и објављено.

Године 7076. од стварања света (1568) [mense Iuli indicta XVII].

Својеручно потписао Митрофан III цариградски патријарх

²³ Аутор изражава захвалност протојереју-ставрофору Димитрију Касапису и проф. др Јелени Фемић Касапис на финалној коректури и редактури превода.

ZLATKO MATIĆ

University of Belgrade
Faculty of Orthodox Theology
Belgrade
zmatic@bfspc.bg.ac.rs

CHRISTIANS AND JEWS IN THE 16TH CENTURY: CASES OF INTERVENTIONS
BY THE BISHOPS OF OLD AND NEW ROME

Summary: The paper presents a comparative theological-historical analysis of the relationship between Christians and Jews in the turbulent period of the 16th century, using the example of two first hierarchs of the Church, Pope Paul IV Carafa and Patriarch Mitrofan III of Constantinople. The research begins by indicating the concrete historical framework of the relationship between Christians and Jews in the 16th century. On those grounds, the paper presents the key characteristics of this relationship in the Catholic West, with a focus on Pope Paul IV Carafa and using the concept of ghettoization. The further analytical part of the research aims to answer the question: in what way did the Orthodox Christians treat the Jews? The answer to the question is explained through the example of the first hierarch of the Orthodox Church, Patriarch Mitrofan III of Constantinople and his letter to Christians in Crete. After the analytical part of the research, the paper presents synthetic insights that indicate the theological foundation and background of the relationship between Christians and Jews, as well as a sketch of the contemporary ecumenical situation. In the appendix of the paper, the author provides a translation of the letter of the Patriarch of Constantinople Mitrofan III to the Christians in Crete, which is unknown in our area. The comparative theological-historical analysis of the relationship between Christians and Jews in the West and in the East aims to show that a different theological (ontological) perspective causes a different observation of the other. ► **Keywords:** Comparative Theology, Christians, Jews, Patriarch Mitrofan III of Constantinople, Pope Paul IV Carafa, ghettoization, 16th century, Crete, Second Vatican Council.